

ПРАВОВА ДЕРЖАВА: АНАЛІЗ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВИХ КОНЦЕПЦІЙ

LEGAL STATE: THE ANALYSIS OF PHILOSOPHICAL AND LEGAL CONCEPTS

Іванова В.С., студентка III курсу
господарсько-правового факультету

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

У статті розглянуто, проаналізовано філософсько-правові концепції правової держави, вироблені на різних історичних етапах правової думки, та охарактеризовано їх основні риси. Метою статті є аналіз наявних філософських концепцій правової держави та їх головних характеристик, а також визначення сучасного підходу до формування визначення правової держави та її впливу на правотворчі процеси в державі. Установлено, що розвиток ідеї правової держави бере свій початок з часів античності; разом з історичним впливом він доповнювався і змінювався. Значно вплинули на розвиток ідеї правової держави такі вчені, як Аристотель, Еммануїл Кант, Джон Локк, Марк Тулій Цицерон. Розглянуто поняття й головні ознаки правової держави згідно з її сучасним визначенням. Доведено, що сутність сучасної концепції правової держави впливає на правотворчий процес і визначає основи розвитку держави. У статті зазначено, що визначення правової держави міститься в Конституціях багатьох держав і зобов'язує органи державної влади створювати належну правову основу для гарантій прав і свобод людини. Проаналізовано співвідношення правової та соціальної держави. На основі аналізу встановлено, що соціальна держава є наступним історичним етапом у процесі розвитку правової держави, її якісною характеристикою. Якщо основною метою правової держави є упорядкування суспільних відносин на основі встановлення принципів недоторканності прав і свобод людини, верховенства права й поділу влади, незалежності, справедливості, то соціальна держава намагається досягти подібної мети через соціальну політику, яка оснований на соціальному законодавстві. Саме через єдність їхньої мети й використання правових засобів її досягнення відбувається їх формування в рамках єдиної концепції державно-правового розвитку. Серед сучасників можна виділити таких науковців, як О. Глинянська, О. Головащенко, О. Данильян, О. Дзьобань, О. Лебедева, С. Максимов, Є. Мануйлов, О. Соломін, О. Терзі та ін.

Ключові слова: держава, право, правова держава, концепції правової держави, соціальна держава.

The article deals with the research and analysis of philosophical and legal concepts of legal state. The purpose of the article is to analyze the existing philosophical concepts of legal state and its main characteristics, as well as to determine the modern approach to the formation of the concept of legal state and its influence on law-making processes in the states. In the article is established that the development of the idea of legal state dates back to ancient times; along with historical influence, it was supplemented and changed. It is determined that the influence on the formation of the concepts of the legal state on different historical stages was carried out by Aristotel, Marcus Tullius Cicero, Immanuel Kant, John Locke, Carl Theodor Welcker. Modern research of the concept of legal state are provided by science works of O. Hlynianska, O. Holovashchenko, O. Danylian, O. Dzoban, O. Lebedeva, S. Maksymov, Y. Manuilov, O. Solomin, O. Terzi and etc. In the article defined the modern definition of legal state. According to that definition legal state is political organization of society that is based on the rule of law, which creates the conditions for the most complete guarantee of human and civil rights and freedoms, as well as a consistent restriction of state power in order to prevent the abuse of it from its side. The main features of legal state are also determined. Among them there are: 1) legal state implies the existence of civil society; 2) separation of powers; 3) the rule of law; 4) the reality of human rights and freedoms; 5) political and ideological pluralism. It is established that the modern concept of legal state makes significant influence on the law-making process and determines the basis for the development of the state. The concept of legal state is contained in many Constitutions of countries and makes an obligation for state powers to make appropriate legal basis for guarantees of human rights and freedoms. Also the correlation between legal and social state is analyzed. On the basis of this analysis it was established that the social state is the next historical stage in the process of the development of legal state; it is the qualitative characteristic. If the main objective of legal state is to streamline social relations on the basis of establishing the principles of inviolability of human rights and freedoms, the rule of law and the separation of powers, and the independence of justice, then the social state tries to achieve a similar goal through social policies based on social legislation. It is precisely because of the unity of their purpose and the use of legal means of its achievement that their agreement is reached within the framework of a single concept of state-legal development.

Key words: state, right, law, rule of law, concept of a legal state, social state.

Проблема необхідності обмеження влади правом постала ще за античних часів. Разом з історичним розвитком ідей державотворення та зародження першого покоління прав бере свій початок концепція правової держави, тобто держави, яка створює умови для найбільш повного забезпечення прав і свобод людини, громадянина й основана на верховенстві права.

Дослідженню ідеї правової держави та її окремих аспектів присвячена значна кількість робіт таких учених, як О. Глинянська, О. Головащенко, О. Данильян, О. Дзьобань, О. Лебедева, С. Максимов, Є. Мануйлов, О. Соломін, О. Терзі та ін.

Держава як суспільний інститут є історичним феноменом. Вона виникає на певному етапі розвитку конкретного народу, а потім еволюціонує під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Змінюються принципи побудови й діяльності держави, її структура й функції тощо [1, с. 3]. Разом зі зміною таких принципів відбувається становлення правових засад побудови сучасних держав.

Так, сьогодні стаття 1 розділу I Конституції України закріпила положення: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» [2]. Таке конституційне визначення дає підстави стверджувати, що визначення характеристики сучасної концепції правової держави та її принципів має практичне значення для пра-

возастосування й визначення основ і напрямів подальшого правотворчого процесу, що, у свою чергу, вимагає аналізу наявних філософських концепцій правової держави, які змінювалися разом з історичними етапами розвитку як наукової думки, так і державотворення, оскільки, як справедливо вказує О. Лебедева, теорія правової держави – це синтез концептуальних ідей і концепцій її природи, ознак, принципів як демократичної, соціальної держави, в якій панує право. Вона є результатом світового прогресивного розвитку вчень про державу в межах людського виміру та загальносоціальної справедливості. Підґрунтям, функціональною ідеєю, яка увійшла в теорію правової держави, є саме ідея панування юридичного закону, а не влади правителя [3, с. 203].

Розвиток підходів до визначення правової держави бере свій початок ще за античних часів. Античні філософи та правознавці пов'язували державу правом і показували необхідність існування в державі правових законів, що панували б над державними структурами, були б мірилом справедливості дій держави та її чиновників і регулювали політичні відносини [4, с. 149].

Одним із учених, який зробив вагомий внесок у розвиток ідеї правової держави, був Аристотель. Виражаючи своє ставлення до державної влади, права й закону, Аристотель постійно проводив думку, що «не може бути

справу закону володарювання не тільки за правом, а й усупереч праву, прагнення ж до насильного підкорення, звісно, суперечить ідеї права». Аристотель робив такий висновок: «Там, де відсутня влада закону, немає місця будь-якій формі державного устрою. Закон повинен володарювати над усім» [5, с. 72].

Іншим ученим, який також сприяв розвитку теорії правової держави, є Марк Тулій Цицерон. Він стверджує: «Закон – опора того високого становища, яким ми користуємося в державі, основа свободи, джерело правосуддя: розум, душа, мудрість і сутність держави зосереджені в законах» [6, с. 215]. Філософ розглядав державу як публічно-правову спільність, як справу народу. На його думку, народ – це не всяке об'єднання людей, зібраних до купи хоч би в який спосіб. Народ – це об'єднання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права і спільності інтересів [4, с. 149; 6, с. 59].

Поряд із тим значна кількість науковців акцентує увагу й на вкладі в розвиток ідеї правової держави видатного німецького філософа Еммануїла Канта. У правовій філософії Канта – одного з перших авторів, який обґрунтував буржуазний лібералізм, яскраво вирізняється конфлікт ліберальних та естетичних нотаток. Він – прихильник справедливості, а водночас не залишає людині можливості відстоювати справедливість, протистояти тиранії: справедливою організацією суспільства, на його думку, має бути встановлення «вічного миру» [7, с. 200]. Досягти цього в майбутньому можна завдяки утворенню федеративного союзу незалежних рівноправних держав республіканського типу. У такому суспільстві, на думку Канта, особі буде забезпечено реалізацію повної свободи й недоторканності. Правова держава, за Кантом, характеризується не як емпірична реальність, а як ідеальна теоретична модель, що нею варто керуватися як вимогою розуму й метою наших зусиль у практичній організації державно-правового життя [4, с. 151].

Разом з історичними змінами змінювалися й підходи до правової держави. Так, у XVIII ст. розвиток ідеї правової держави в Європі значною мірою зумовлюється прагненням протидіяти всевладдю чиновницько-бюрократичних апаратів тогочасної монархії. Дж. Локку належить заслуга висунення вперше в історії політичної думки ідеї розподілу верховної влади на законодавчу, виконавчу й федеративну, так як за умов їхньої незалежності одна від одної можна забезпечити права особистості. Суб'єктивні права він уважав такими, що встановлюються з волі держави й полягають у тому, щоб кожна людина мала постійні правила для життя і спілкування в суспільстві, встановлювані законодавчою владою, що утворена в державі [4, с. 150].

Безпосередньо термін «правова держава» уперше вжив К.-Т. Велькер у 1813 р. Проте в загальний державно-правовий і політичний лексикон він увійшов у 1829 р. завдяки зусиллям юриста й політика Р. фон Моля [8]. Пізніше цей термін набув поширення й в інших країнах, де теорію правової держави розробляли насамперед правники. Через давні академічні зв'язки з Німеччиною у вітчизняній науці закріпилося поняття «правова держава» як дослівний переклад німецького слова «rechtsstaat». В англійській літературі його аналогом є термін «the rule of law», тобто «правління (верховенство) закону» [1, с. 3].

У XX ст. теорія правової державності також розвивалася, зокрема, під впливом концепції соціальної держави й тих змін, що відбувалися в суспільному житті передових країн світу. В СРСР до початку «політики перебудови і гласності» М. Горбачова її характеризували як буржуазну й тому повністю заперечували. У незалежній Україні до теорії правової держави прикута увага багатьох учених-суспільствознавців (правників, політологів, філософів). Це зумовлено як необхідністю її подальшого розвитку, так і потребою практичного втілення в нашій державі [1, с. 3].

Глибокі розробки питання становлення правової держави на початку XX ст. здійснено українськими вченими-

юристами Б. Кістяківським та С. Котляревським. Після революції 1905 р. Б. Кістяківський у відомому збірнику «Вехи» публікує статтю «На захист права», у якій виступає переконаним прибічником непорушності права й застерігає інтелігенцію, яка в революційній діяльності вважала за можливе не зв'язувати себе правовими нормами й навіть боротися проти «деспотизму закону» [9, с. 300], про можливі непередбачені наслідки таких поглядів [4, с. 151–152].

Як стверджує О. Лебедева, заключним етапом розроблення конструкції правової держави є концепція панування права, в якій можна виділити дві моделі – англосаксонську та романо-германську. Англосаксонська модель ґрунтується на тому, що правління не може бути довільним, а має здійснюватися відповідно до законів, які прийняті з дотриманням передбачених процедур і встановлюють правила й обов'язки громадян, їх гарантії, жоден офіційний статус не може захистити особу від установленого законом відповідальності, якщо вона порушила закріплені права, немає нікого, хто був би вищий за нього. Романо-германський варіант обґрунтовує панування права в межах відмінності права і закону [3, с. 203].

Варто наголосити, що наукова думка не обмежена наведеними поглядами та характеристиками правової держави. Наприклад, на думку В. Якушика, насправді існує багато моделей (типів і різновидів) правової держави, які формуються за конкретних культурно-історичних умов і тому можуть значною мірою відрізнятися одна від одної. Зокрема, дослідник виокремлює такі її історичні типи: рабовласницьку, дворянську, ліберальну, соціальну, демократичну й гуманістичну [10, с. 181–185].

Сьогодні, узагальнюючи погляди багатьох науковців, можна говорити про те, що правова держава – це всеохопна політична організація суспільства, основана на верховенстві права, що створює умови для найбільш повного забезпечення прав і свобод людини, громадянина, а також послідовного обмеження державної влади з метою неприпустимості зловживань з її боку [11, с. 196]. Правова держава розглядається як особливий стан організації державної влади в громадянському суспільстві, що виникає за умов досягнення в ньому високого рівня правової культури його членів і передбачає реалізацію державою свого функціонального призначення на засадах верховенства права, поділу влади, визнання та реалізації прав і свобод людини та громадянина, а також взаємної відповідальності держави й особи [12, с. 4–5].

Виділення ознак правової держави, що конкретизують її зміст, дає змогу, з одного боку, ідентифікувати конкретну державу як правову або неправову, а з іншого – визначити напрями, відповідно до яких має бути трансформоване політико-правове життя на шляху розбудови правової держави [12, с. 15]. Отже, до ознак сучасної правової держави зараховують такі: 1) правова держава припускає існування громадянського суспільства. У сучасній інтерпретації громадянське суспільство – це суспільство з розвинутими економічними, культурними, правовими та політичними відносинами між його членами, яке не залежить від держави, але взаємодіє з нею, суспільство громадян високого соціального, економічного, політичного, морального й культурного статусу, що створюють разом із державою розвинуті правові відносини; 2) поділ влади. Як відомо, теорія поділу влади виходить із того, що для забезпечення нормального функціонування держави повинні існувати відносно незалежні одна від одної гілки влади – законодавча, виконавча й судова; 3) верховенство права. Ця ознака правової держави означає, що жоден державний орган, посадова особа, громадська організація, жодна людина не звільняються від обов'язку підкорятися законам; 4) реальність прав і свобод громадян. У правовій державі права і свободи громадян мають бути не тільки проголошені, а й гарантовані державою; 5) політичний та ідеологічний плюралізм. Усі наведені ознаки правової

держави в основі припускають, по-перше, обмеження державної влади людською особистістю, її невід'ємними правами, а по-друге, нормативно інституціональне гарантування цих прав. Однак для того, щоб права особистості гарантувати, необхідно, аби ці права вже існували в суспільстві як певна реальність [11, с. 196–198].

Зважаючи на окреслені ознаки сучасної концепції правової держави, в науковій літературі неодноразово порівнювалися концепції правової та соціальної держави. На нашу думку, найбільш влучно їх порівняння здійснила О. Головащенко. Зокрема, вчена вказує, що для сучасних цивілізованих країн характерним є те, що на рівні конституційної моделі державності принципи демократичної, соціальної і правової держави розглядаються як взаємодоповнювальні. Така триєдина модель демократичної, соціальної правової держави уособлює оптимальне на сучасному етапі державно-правового розвитку співвідношення цих конституційних принципів, підкреслюючи органічний взаємозв'язок правової й соціальної держави [12, с. 14–15]. Соціальна держава є наступним історичним етапом у процесі розвитку правової держави, її якісною характеристикою, оскільки, по-перше, втілення ознак правової держави є міцним фундаментом для нормативного закріплення й реалізації положень соціальної держави, по-друге, історично в Європі виникнення та подальший розвиток соціальної держави відбувалися виключно на основі розвиненої

правової державності. Порівняння соціальної та правової держави доводить, що кожна із цих моделей являє собою своєрідний механізм упорядкування суспільних інтересів. Якщо головною метою правової держави є упорядкування суспільних відносин на засадах утвердження принципів непорушності прав і свобод людини, верховенства права й поділу влади, незалежності правосуддя, то соціальна держава намагається досягти аналогічної мети за допомогою соціальної політики, що спирається на соціальне законодавство. Саме завдяки єдності їх мети й використання правових засобів її досягнення відбувається їх узгодження в рамках єдиної концепції державно-правового розвитку [12, с. 17].

Отже, основуючись на викладеному, можна зробити такі висновки. Пройшовши значний період історичного розвитку філософської думки з часів античності, сьогодні сучасна концепція визначає правову державу як організацію суспільства, основу на верховенстві права, що створює умови для найбільш повного забезпечення прав і свобод людини, громадянина, а також послідовного обмеження державної влади з метою неприпустимості зловживань з її боку. Такий підхід визначає напрями розвитку держави і створює конституційні основи її побудови. Поряд із тим варто розмежовувати правову та соціальну держави, так як остання є наступним історичним етапом у процесі розвитку правової держави, її якісною характеристикою.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соломін О.А. Концепція правової держави: сучасний контекст. *Наукові записки НаУКМА*. 2012. Том 134 : Політичні науки. С. 3–6.
2. Конституція України від 26 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. С. 15.
3. Лебедева О.В. Правова держава: поняття та принципи. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 203–207.
4. Терзі О.С. Розвиток історії ідеї правової держави. *Наука. Релігія. Суспільство*. 2008. № 1. С. 148–152.
5. Мануйлов Є.М. Філософсько-правові концепції виникнення та розвитку правової держав. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. 2016. № 4 (31). С. 71–80.
6. Цицерон. *Диалоги о государстве и законах*. Москва, 1966. 250 с.
7. Кант И. *Сочинения* : в 6 т. Москва, 1965. Т. 2. 300 с.
8. Соколов А.Н. Правовое государство в России: состояние, проблемы и перспективы развития. *Правовое государство: теория и практика*. 2011. № 2 (24).
9. Нерсисянц В.С. *История политических и правовых учений*. Москва : Юридическая литература, 1995. 300 с.
10. Якушик В. Проблемы типологии правового государства. *Философская и социологическая мысль*. 1993. № 9–10. С. 177–195.
11. *Філософія права* : підручник для студ. юрид. вищ. навч. закл. / О.Г. Данильян, О.П. Дзьобань, С.І. Максимов та ін. ; за ред. д-ра філос. наук, проф. О.Г. Данильяна. Харків : Право, 2009. 208 с.
12. Головащенко О.С. Соціальна та правова держава: питання співвідношення : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків : Б. в., 2008. 20 с.